УДК 22.015+232.931

ОБРАЗ ДІВИ МАРІЇ В ЄВАНГЕЛІЯХ І АПОКРИФАХ

Горбач Н.В., к. філол. н., доцент, Дорофєєва А.В., студент

Запорізький національний університет

Стаття містить комплексне дослідження образу Богородиці в євангельських канонічних текстах і апокрифах «Протоєвангеліє Якова», «Хождєніє Богородиці по мукам».

Ключові слова: апокриф, Біблія, Богородиця, Євангеліє, Новий Завіт.

Горбач Н.В., Дорофеева А.В. ОБРАЗ ДЕВЫ МАРИИ В ЕВАНГЕЛИЯХ И АПОКРИФАХ / Запорожский национальный университет, Украина

Статья содержит комплексное исследование образа Богородицы в евангельских канонических текстах и апокрифах «Протоевангелие Якова», «Хождение Богородицы по мукам».

Ключевые слова: апокриф, Библия, Богородица, Евангелие, Новый Завет.

Horbach N.V., Dorofejeva A.V. THE IMAGE OF THE VIRGIN MARY IN GOSPELS AND APOCRYPHA / Zaporizhzhia National University, Ukraine

The article contains a complex research of the Virgin Mary's image in evangelic canonical texts and apocrypha «The Protevangelium of James», «The Road to Calvary».

Key words: apocryphal writing, the Holy Bible, Virgin Mary, Gospel, New Testament.

Пречиста Діва Марія є однією з центральних постатей духовної культури світу. Зазвичай Діву Марію пізнають за тими прикметними рисами, які подано в Євангеліях. Але наскільки повну і вичерпну інформацію про Богородицю можна знайти в них? Так, євангельські джерела не подають опису зовнішності Пречистої Діви Марії, так само, як і Ісуса Христа. Але за словами церковного історика XIV ст. Никифора Каліста, Богородиця була невисокого зросту, мала довге русяве золотаве волосся, обличчя кольору пшеничного зерна, живі, виразні очі, темні брови, прямий ніс, рожеві губи, видовжений овал обличчя, довгі руки і пальці. Всі говорили про її дивовижну красу [див.: 1, 74]. Вони не дадуть вичерпної відповіді на питання про родовід Діви Марії, благовіщення, народження Ісуса Христа та інші, не менш важливі події в житті Богородиці.

Одним із джерел, що заповнюють ці лакуни, є апокрифи. Іконописці, художники, скульптори зображували Богородицю по-різному, але всі ці мистецькі твори об'єднує спільна тематика і система зображення постаті Пречистої Богородиці: одухотворене обличчя, сумний, але безмежно спокійний вираз великих темних очей і смиренно схилена голова, – не під тягарем земних страждань, а в молитві за всіх своїх дітей по світу. Такою звикли бачити її і українці.

Почитання Божої Матері українським народом почалося ще перед повною християнізацією нашої батьківщини. Культ же Богоматері в Русі-Україні складається з прийняттям християнства в 988 році. Тут її образ потрапив на пригожий ґрунт: «Устрій в українській землі був радше, як нам кажуть етнографи та етнопсихологи, матріархальним, і мама у сім'ї була у великій пошані, була основою сім'ї, без якої сім'я не могла існувати» [2, 93]. Сьогодні культ Богоматері в Україні переживає нове відродження, що й обумовлює актуальність нашого дослідження. Його мета полягає в комплексному характері дослідження образу Богородиці в євангельських канонічних текстах і апокрифах «Протоєвангеліє Якова», «Хождєніє Богородиці по мукам». Дослідження образу Богородиці в Євангеліях і апокрифах передбачає ґрунтовне вивчення додаткової літератури, яка доповнює короткі відомості Євангелій або тим чи іншим чином тлумачить їх, зокрема наукових студій Аверинцева С., Бондаренко Г., Дем'янок Л., Ісіченка І., Куценка Л., Музички І., Ради І., Степовика Д., Ткаченко О. та багатьох інших.

У всіх чотирьох Євангеліях Нового Завіту ми зустрічаємо дуже мало відомостей про Діву Марію. Нечисленні згадки про неї у Святому Письмі напрочуд короткі, лаконічні. Вони не дають можливості реципієнтові сформувати в уяві повну, яскраву картину земного і небесного життя Богоматері. Така несправедливість пояснюється в першу чергу соціальним статусом жінки в ті часи. Адже згадаємо: тільки на початку XIX століття жінка отримала права і свободи, які до того були привілеями чоловіків. До цього часу вона перш за все цінувалася своєю покірністю, добротою, чесністю, порядністю та іншими чеснотами, які не передбачали наявності власної думки та певної політичної чи соціальної позиції. Жінка не могла бути в центрі уваги, навіть та, яка народила Спасителя людства, поклала своє життя на важелі суспільного добробуту. Зображуючи Богородицю як божественну особу, церква втілює в ній ідеал жінки, риси якої варті наслідування. Це образ ніжної, скорботної матері, сповненої щедрістю людської доброти, повсякденною турботою про віруючих, надійним заступництвом перед Богом.

Євангелія по-різному розпочинають розповідь про Діву Марію. Так, Євангеліє від Матвія коротко оповідає про чоловіка Марії Йосипа, який, дізнавшись про її вагітність, хотів потай «відпустити» її. Але уві сні прийшов до нього ангел Господній і сповістив, що Марія народить від Духа Святого сина, якому дадуть ім'я Ісус і який врятує людство від гріхів [Мт. 1:18-25]. Євангеліє від Марка обмежується розповіддю про хрещення Ісуса в річці Йордан, не згадуючи історію його народження, а отже не розповідаючи про Матір Спасителя. Євангеліє від Іоана лише мимохідь згадує, що під час весілля в Кані Галілейській була присутня і мати Ісусова [Ін. 2:1-6]. Найбільше відомостей про Пречисту Діву Марію знаходимо в Євангелії від Луки. Ця частина Нового Завіту напрочуд детально, порівняно з попередніми трьома Євангеліями, розглядає родовід Марії [Лк. 1:2-80].

Євангелісти Матвій [1:1-16] і Лука [3:23-38] подають історію родоводу Ісуса Христа. Матвій – від Авраама, Лука – від Адама. Вони подають предків по стороні Йосипа, підкреслюючи його походження від царя Давида, від якого також походила Пречиста Діва Марія. Щоправда, в Євангеліях немає докладної звістки про батьків Діви Марії, але св. Лука зазначає, що вона була родичкою Єлисавети, жінки священика Захарії. У Святому Письмі немає вказівок і на єврейське походження Діви Марії, вони зустрічаються в неканонізованій апокрифічній літературі. Як зауважив І.Каганець, «...із Святого Письма ми знаємо, що Діва Марія до і після одруження з Йосипом жила в Назареті, а найближчі її родичі були галеліянами. До одруження вона ні генетично, ні юридично не належала до роду Давидового, тому євангельські джерела про це нічого не повідомляють. А от Йосип належав до цього роду… Діва Марія увійшла до Давидового роду лише після законного одруження з Йосипом» [3, 4]. Євангелія не подають детального опису самого заручення, не висвітлюють питання вибору опікуна для Діви Марії, яка після п'ятнадцяти років уже не могла знаходитися при храмі Господнім.

Діва Марія була обрана Господом на роль Матері Ісуса Христа, тому їй не могла бути відома спокуса і гріховність. Бог не міг допустити, щоб Його Син був зачатий у лоні жінки, яка бодай короткий час була б під владою диявола, тому звільнив її від первородного гріха ще в час її зачаття. Усі чотитри Євангелія наголошують на цьому факті. У Євангелії від Луки знаходимо: « ... ангел промовив до неї [Марії – *Н.Г., А.Д.*]: Радій, благодатная. Господь із тобою! Ти благословенна між жонами! Вона ж [Марія – *Н.Г., А.Д.*] затривожилась словом і стала роздумувати, що б то значило це привітання. А ангел промовив до неї: Не бійся, Маріє, бо в Бога благодать ти знайшла! І ось ти в утробі зачнеш, і Сина породиш і даси Йому ймення Ісус. Він же буде Великий, і Сином Всевишнього званий, і Господь Бог дасть Йому престола Його батька Давида. І повік царюватиме Він у домі Якова, і царюванню Його не буде кінця. Дух Святий злине на тебе, і Всевишнього сила обгорне тебе, через те то й святе, що буде Син Божий! А Марія промовила: Я ж Господня раба: нехай буде мені згідно зі словом твоїм! І відійшов ангел від неї» [Лк. 1:26-38].

Марія усвідомила великий обов'язок, який Бог покладає на Неї, але була налякана своїм призначенням, тому не відповіла великою радістю, а схилила голову в покірності і смиренні. Це характеризує Марію як ідеальну жінку тогочасного суспільства, чия самовідданість, віра, любов до Бога стали предметом оспівування у творчості багатьох поколінь і народів. Образ покірної долі та вищій силі жінки, хранительки домашнього вогнища, берегині роду, назавжди закарбувався в українському фольклорі як вічний прототип Матері Ісуса Христа. Ця подія закріплена в повсякденному житті християн святом Благовіщення на честь звістки про народження Спасителя, який прийме гріх людський на себе, а згодом і Різдвом Христовим, святом, яке стосується безпосередньо народження Сина Божого Пречистою Дівою Марією. В українських легендах, як свідчить Г.Бондаренко, зустрічається сюжет про створення жінки з квітки мальви (на відміну від чоловіка, зліпленого з глини). Після того, як чоловік обрав собі таку пару, Творець зробив з жінки-квітки Богородицю [див.: 4, 25]. Цікаво, що легенда перегукується з постулатом церкви про непорочне зачаття Богородиці.

Євангелісти дуже стисло говорять про життя Діви Марії, зокрема майже нічого не повідомляють про її дитинство, життя в храмі до одруження з Йосипом, згадуючи лише відвідини тітки Єлисавети, втечу до Єгипту заради спасіння Ісуса від царя Ірода та народження Божого Сина у Віфлеємі.

Найбільш докладну розповідь про родичку Пресвятої Діви Марії – Єлисавету подає євангеліст Лука [Лк. 1:2-25, 39-80]. Одержавши звістку від Янгола, що тітка Єлисавета вже шостий місяць носить під серцем сина, Діва Марія захотіла відвідати її. Св. Лука зазначає: «Устала ж Марія, пішла поспішаючи в гірську околицю, до міста Юдейського; і ввійшла в дім Захарії та й привітала Єлисавету. І сталося, як Єлисавета почула привітання Марії, поворушилося дитя в її лоні. І Єлисавета наповнилася Духом Святим і промовила великим голосом, кажучи: Благословенна ти між жінками і благословенний плід твоєї утроби; звідки мені це, що мати Господа мого прийшла до мене?» [Лк. 1:39-43].

Святий Дух об'явив Єлисаветі про материнство Пречистої Діви Марії, яка відповіла на привітання Єлисавети так: «Величає душа моя Господа; і радіє дух мій у Бозі Спасі моїм, що зглянувся на смирення раби своєї. Ось від нині ублажать мене всі роди, бо велике вчинив мені Сильний і святе ім'я Його. І милість Його від роду в рід на тих, що бояться Його. Зробив силу рамям своїм: розвіяв гордих у задумі їх сердець; скинув могутніх з престолів і підніс покірних; голодних наповнив добром, а багатих відпустив з нічим. Прийняв Ізраїля, раба свого, згадавши милосердя, як казав батькам нашим, Авраамові й родові його до віку» [Лк. 1:46-55].

Хоча ці слова Марії нагадують вислови з псалмів, [Пс. 68:31; 68:33-34; 102:8-11; 102:17; 146:6; 146:11], але св. Лука приписує їх Пречистій Діві. С.Хук з цього приводу зазначав, що «гімни, які Лука або склав, або запозичив із збірки псалмів раннього періоду церкви, повністю відповідають духу і букві Старого Заповіту і покликані прославити Бога Ізраїля, який скеровує хід світової історії» [5, 158]. Із цього ж Євангелія від Луки дізнаємося, що Пресвята Діва Марія перебувала в Єлисавети близько трьох місяців, допоки не прийшов час їй народжувати сина.

Сила, мужність, терплячість, віра в Бога допомогли Марії подолати важкий шлях до Єгипту, рятуючись від царя Ірода, який віддав наказ убивати немовлят і дітей віком до двох років. Цю подію в житті Діви Марії називають «втечею», але це скоріше вимушена подорож, адже Господь приготував місце, у якому повинен був народитися Його Син: «А як вони [мудреці – *Н.Г., А.Д.*] відійшли, то ангел Господень явився в сні Йосипові та й сказав: «Уставай, візьми дитя і його матір і втікай до Єгипту, і будь там, доки не скажу тобі; бо Ірод шукатиме дитяти, щоб погубити його». І він устав, взяв дитя та його мати вночі і поспішив до Єгипту. І був там до Іродової смерти, щоб сповнилось Господнє слово, сказане пророком: «З Єгипту я покликав мого Сина» [Мт. 2:13-15].

Як відомо, у Віфлеєм свята родина вирушила через оголошений перепис населення. Через п'ять днів подорожі вони приїхали до Віфлеєму, де було вже повно людей, які прибули з тією ж метою. Св. Лука згадує, що св. Йосип і Пречиста Діва знайшли захист у печері за містечком Віфлеєм, де і прийшов на світ «Новий Адам». У св. Луки читаємо: «І були пастирі в тій стороні, що нічлігували та сторожу держали біля своєї отари. І ось Ангел Господній став перед ними й слава Господня їх осяяла; і налякались страхом великим. І сказав Ангел їм: «Ось не бійтеся, бо я завіщаю вам велику радість, що буде всім людям; бо народився вам сьогодні Спас, Христос Господь у Давидовім місті. І це вам знак: дитятко знайдете, що сповите лежить в яслах». І враз з'явилося з ангелом безліч небесного воїнства, славлячи Бога словами: «Слава на висотах Богу, а на землі ми між людьми доброї волі» [Лк. 2:8-14]. Далі євангеліст розповідає, що вбогі пастирі послухали ангелів і знайшли мале дитя разом з Марією та Йосипом у печері, принесли їм свої вбогі дари. Неможливо не захоплюватися мужністю і смиренністю, з якою Марія вирушила до Віфлеєму. Вона лише молилася, передчуваючи трагічну долю Сина на землі. Як кожна мати, вона прагнула полегшити шлях Ісуса, але знала, що Він своєю смертю спокутує гріхи людей.

Прикметно, що подробиці подорожі святої родини до Віфлеєму не згадуються в Євангеліях. Чому було можливим виключення такого роду матеріалу зі Святого Письма? По-перше, євангелісти ставили собі за мету перш за все показати земне життя Ісуса Христа, отже центральною особою постає Спаситель, а по-друге, детальний опис подібних подій у житті Пречистої Діви Марії, як не дивно, не має великого значення для діянь Христа, а отже, не впливає на головні сторони його діяльності.

Крокуючи слідами земного життя Пречистої Діви Марії, варто відзначити, що подальший шлях Богородиці за життя та після смерті Ісуса Христа в Євангеліях описується майже тезово. Але відновити подальший перебіг подій усе ж видається можливим. Цей період життя є найдраматичнішим у чуттєвому плані й характеризує Діву Марію і як люблячу земну матір, і як обрану Богом Чисту Діву, що відіграла велику роль у спасінні людського роду.

Найпершою згадкою про Матір Ісуса Христа, що належить цьому періоду, є коротка розповідь св. Іоана про весілля родини. За старим звичаєм усі родичі були зобов'язані брати участь у релігійних святкуваннях родини. Пречиста Діва Марія не могла відмовитися від участі у веселлі, хоч усі Її думки були з Ісусом. Він прийшов зі своїми учнями, бо хотів у присутності своєї Матері об'явити Себе Месією. Несподіване прибуття Ісуса збільшило кількість гостей, тому Божа Мати зауважила, що вичерпується вино. З Євангелія відомо, що Син Божий сотворив чудо на прохання своєї матері, перетворивши воду на вино. Як твердить І.Нагаєвський, те, що диво здійснилося за просьбою Діви Марії, символізує її майбутню роль у Божому Царстві [див.: 6, 82-85]. Із точки зору православної та католицької традицій це чудо започаткувало цілу низку милостей, що їх здійснив Христос на прохання своєї матері – заступниці за всіх людей. Св. євангеліст Іоан розповідає, що після чуда в Кані Ісус перейшов жити до Капернаума, а разом із Ним пішла і Діва Марія.

Віра Божої Матері в Ісуса Христа відрізнялася від віри апостолів, бо вона знала про Його чудесне зачаття від Святого Духа. І доки Ісус своєю смертю і Воскресінням не довів, що Він є дійсно Месією, вона була єдиною особою у світі, що знала цю таємницю. Навіть у трагічні хвилини, коли Він вмирав на хресті серед страшних мук, Вона вірно стояла біля Нього й смиренно вірила, що таким було Веління Бога, Отця Ісуса.

Після ув'язнення і суду розпочався трагічний похід Ісуса з хрестом на плечах у бік Голгофи, де Він мав бути розіп'ятий. Традиція свідчить, що коли Його вели, з-поміж народу вийшла гарна жінка й меєстатичним кроком наблизилася до закривавленого Ісуса, що згинався під важким тягарем хреста. Ані списи легіонерів, ані їхні образливі слова не спиняли Її, Вона підійшла до свого Сина, довго мовчки дивилась на Його закривавлене обличчя. Невимовний біль прошив Її серце і Вона впала непритомна на землю. Але прийшовши до тями, рішуче заявила, що піде з Ісусом аж на Голгофу і буде з ним до кінця [див.: 6, 90-91]. Вона була поряд у часи Його слави, тому хотіла бути поряд у час Його смерті. Проте за євангельськими оповідями, Марія була присутня лише на Голгофі: «І стояла коло хреста Ісусового Його Мати... Ісус же,

побачивши матір і учня, що стояв тут, якого Він любив, каже до Матері: «Жінко, це твій син!», а потім до учня: «Це твоя мати!» І від того часу взяв її учень до себе» [Ін. 19:25-27]. Ісус, заповівши Свою Матір учневі, тим самим дав зрозуміти, що віднині Богородиця – мати всіх людей, бо Ісус за всіх віддав Свою кров.

Те, що в Євангеліях не згадується про присутність Матері на похоронах Сина, може засвідчувати непохитність її віри у Воскресіння Ісуса. Несвідоме заперечення матір'ю земних мук і страждання Ісуса є підтвердженням Його святого походження. Як зазначав С.Аверинцев, «православна і католицька традиції сходяться на тому, що після Воскресіння Христос з'явився передусім Марії (хоча новозавітні тексти мовчать про це)» [7, 138].

Згодом апостоли розійшлись проповідувати Слово Боже по різних краях, а св. Іван (саме його попросив Ісус опікуватися матір'ю) і Свята Діва Марія трудилися для церкви в Ефесі.

Успіння Божої Матері згадується лише в апокрифах, Євангелія про це нічого не повідомляють: «уявлення про тілесне вознесіння Марії на небо, що сягає ранньохристиянських апокрифів, догматично сформульовано тільки у католицизмі» [7, 139].

Більшість людей сприймають зараз Діву Марію як святу небесну заступницю, почасти забуваючи, що вона мала пройти важкий шлях земного життя, який не під силу звичайній людині, щоб подати людству приклад праведного життя.

Апокрифами називають неканонізовані твори на релігійну тему, які були відкинуті єврейськими кодифікаторами Старого Завіту в II ст. н. е. за часів розмежування юдаїзму та християнства й містили відомості, які мали значні розходження зі старозавітними біблійними книгами. Сюди ж зараховують і групу новозавітних текстів, що тематично пов'язані з Біблією, але не належать до визначеного церковного канону. Отже, апокрифи поділяються на старозавітні й новозавітні. Новозавітні апокрифи складають цілу літературу псевдоєвангелій, діянь апостолів, апокаліпсисів і послань.

У II столітті н.е. вже існували основні Євангелія, тоді ж з'являються твори, які доповнювали їх розповідями про життя та діяння засновника християнства і пов'язаних із Ним людей. Потреба вірити в чудеса, не тільки в чудо воскресіння, але й у можливість повсякденних чудес, породжувала цікавість до побутових подробиць життя Ісуса, Його матері, апостолів, праведників. Промовиста символіка канонічних Євангелій іноді важко сприймалася простими людьми, тому з'являлися різноманітні тлумачення подій та різночитання слів, сказаних в алегоричній формі Ісусом та Його учнями.

Біля витоків усієї цієї літератури стояли два апокрифи II ст. В одному з них розповідалось про народження та життя Діви Марії, у другому – про дитинство Ісуса. Обидва ці апокрифічні твори іноді об'єднують під назвою «Євангеліє дитинства». Цікаві подробиці, які не згадуються в канонічних Євангеліях, містить у собі й так звана «Книга Якова». У науковій літературі цей твір прийнято називати «Протоєвангеліє Якова». Воно було в пошані в первісній церкві, вперше згадує про батьків Марії – Анну та Іоакима, докладно розповідає про народження та життя Діви Марії до народження Ісуса Христа. За словами О.Меня, «ця історія нарешті наситила і цікавість, і уяву, і бажання заглянути туди, в ту таємницю, в яку євангелісти нас не пустили» [8, 21-22].

Популярність цього твору була настільки великою, що, незважаючи на його апокрифічність, у ранньому Середньовіччі він був перекладений різними мовами. До нас дійшли кілька середньовічних рукописів. Найбільш ранній текст «Протоєвангелія Якова», написаний на папірусі і датований III ст., був знайдений у Єгипті. «Протоєвангеліє Якова» було написане близько 150 – 200 рр. Автор добре знав канонічні Євангелія, а отже, він писав уже після того, як склалася новозавітна писемна традиція. Протоєвангеліє написане від імені Якова, брата Ісуса і сина Йосипа від першого шлюбу. Створення Євангелія, яке розповідає про чудесне народження Марії та Ісуса, висвітлювало легенду про непорочне зачаття. У цілому, за винятком окремих вставок, цей твір написаний рукою одного автора, який конструював свою оповідь на основі різноманітних джерел, які не мали прямого відношення до Марії, а також тих небагатьох відомостей, які містяться в Євангеліях від Луки і Матвія (головним чином від Луки), причому автор вводив дослівно у свій текст уривки з цих Євангелій [див.: 9, 106-107].

Церква ставилася поблажливо до апокрифів, якщо вони не мали принципових розходжень із церковним ученням. Урешті-решт, такого роду писання збуджували уяву людей і викликали їхнє зацікавлення християнською тематикою, були першим щаблем у засвоєнні християнського вчення. «Книгу Якова» церква не могла визнати канонічною: вона була написана занадто пізно, у середовищі, у якому знали новозавітні Євангелія, однак ще не сприймали як канонічні. Їх тексти вільно доповнювалися, змінювався порядок розповідей. У V ст. книгу було включено до списку заборонених книг. Найсильнішою була опозиція проти твору в західній церкві, аж до XVI ст. Менший опір «Книга Якова» зустріла на Сході. На Русь «Яковлева повість» прийшла у XII ст., а в XIV ця повість теж зустрічається в списку заборонених книг.

Історія народження Марії користувалася великою популярністю в пізній античності й середньовіччі. «Протоєвангеліє Якова» зумовило появу нових легенд про Діву Марію. Так, у кінці XV ст. з'явився анонімний апокриф «Успіння Марії», написаний у тому ж стилі, що й «Книга Якова».

Свою розповідь про Діву Марію «Книга Якова» починає детальним, порівняно з Євангеліями, описом Її родини. Протоєвангеліє розповідає, що батьками Діви Марії були Іоаким і Анна, які вели праведне життя, постійно молилися, дотримувалися постів, приносили Богові жертви вдвоє щедріші, ніж інші віруючі. Вони щоденно ділили прибутки на три частини: одну жертвували в храм, другу роздавали бідним, решту витрачали для власних потреб. Так прожили Іоаким і Анна п'ятдесят років. Вони не мали дітей, а бездітність вважалася ганьбою перед людьми, Божою карою, і, за законами, Іоаким міг вимагати розірвання шлюбу з безплідною дружиною. Але праведний Іоаким шанував Анну за її доброту, покірність і тому жив із нею, не втрачаючи надії на те, що Господь почує їхні молитви [див.: 9, 100-102].

Якось під час свята оновлення храму Іоаким, як і інші віруючі, поніс жертвоприношення, але архієрей відхилив їх, дорікаючи йому за бездітність. У розпачі Іоаким подався в пустелю і там сорок днів постився, плакав і молився, щоб Бог звільнив його від незаслужених докорів і подарував йому на старість чадо. У той час Анна, дізнавшись про образу, вийшла в сад і там, плачучи, молилася, випрошуючи в Господа радості материнства. «А дружина його Анна плакала плачем, говорячи: оплакую моє вдівство, оплакую мою бездітність!» [9, 107]. Тоді ж з'явився перед нею ангел Господній і повідомив, що народить вона дочку, яка буде благословенна Господом і подарує всьому світу спасіння. Прийшли до Анни два вісники, які сказали їй, що Іоаким повертається з пустелі, бо ангел сповістив його про щастя, яке чекає їх обох: «Ангел Господній до нього сказав: «Іоакиме, Іоакиме, Господь Бог вислухав твоєї молитви. Іди зараз, бо твоя жінка Анна зачала в своїй утробі». А сама Анна промовила: «Тепер я певна, що Господь і Бог мій поблагословив мене, і вдова вже не є вдовою. Я, що була без дитини, зачну її». І ще доки Марія народилася, св. Анна зложила обіт: «Як Господь мій Бог живе, коли я породжу хлопця або дівчину, я принесу дитину в дар Господу Богу моєму і вона буде служити Йому по всі дні свого життя» [9, 114]. Отже, з наведених уривків протоєвангелія можна зробити висновок, що Марія, майбутня дочка Анни, була послана на землю, щоб принести у світ сина Божого, а разом з ним надію для людей на спасіння. Марія повинна була започаткувати довгий шлях спокути людських гріхів.

Із «Протоєвангелія Якова» відомо, що коли Марії виповнилося три роки, батьки відвели її до храму, щоб, як і обіцяли, посвятити дочку служінню Богу. У супроводі урочистої процесії, під спів похвальних пісень Богові, три дні йшла Марія з батьками до Єрусалиму. На порозі храму Її зустріли первосвященик і священики. Батьки з молитвою поставили дівчинку на першу сходинку, а сходів до дверей було п'ятнадцять – як псалмів, котрі співалися священиками при вході до храму. Марія сама, без сторонньої допомоги, піднялася по них. Відтепер вона мала провести свої найкращі дитячі роки в храмі на службі Богові.

У храмі Марією опікувався священик Захарія, згодом батько св. Іоана Хрестителя – Предтечі Ісуса Христа. Там вона залишалася до чотирнадцяти років. Батьки її померли, а вона повинна була вийти заміж. Коли їй це сказали в храмі, Вона відповіла, що дала обіцянку Богу не порушувати своєї невинності, і тому ніколи не стане жінкою смертного чоловіка. Прикметно, що Марія годувалася особливою їжею, яку їй приносив ангел. Це не просто романтично-фантастична деталь, за нею стоїть уявлення про особливе тіло і особливе тілесне життя майбутньої Матері Христа. Ця деталь у «Протоєвангелії Якова» переплітається з язичницькими віруваннями: боги греків пили особливий напій – нектар і харчувалися амброзією.

Йосип був обраний чоловіком-хранителем Марії за знаменням Господа: «І ось первосвященик зайшов в святая святих храму і почав молитися за неї [Марію – *Н.Г., А.Д.*], і з'явився Янгол Господній і сказав: Захарія, піди і поклич вдівців із народу, і нехай вони принесуть свої посохи, і, кому Господь знаменує, тому вона стане дружиною, зберігаючи дівоцтво... Останнім посох взяв Йосип, і тут голубка вилетіла з посоха. І сказав тоді жрець: ти обраний охоронцем Діви Господа» [9, 120].

Протоєвангеліє майже дослівно переказує Євангеліє від Луки, згадуючи відвідини Марією тітки Єлисавети, подорож до Віфлеєму та народження Ісуса Христа, додаючи несуттєві побутові деталі цих подорожей.

Отже, найбільша цінність апокрифічного «Протоєвангелія Якова» в тому, що воно доповнює короткі відомості про Діву Марію в Євангеліях. Найважливіше з того, про що ми дізнаємося з «Книги Якова», – це розповідь про родину Діви Марії, дитинство майбутньої Богоматері, її введення в Храм Господній.

Твір «Хожденіє Богородиці по мукам» з'явився в Україні ще у XII ст. Перекладений із грецького оригіналу через посередництво болгарської мови, він швидко здобув собі популярність і втримував її до початку XIX ст., про що свідчать не тільки численні списки, але і щонайменше три редакції. Оригінал апокрифу містився в індексі заборонених церквою книг, що як додаток був уміщений у найстарішій хрестоматії – „Ізборнику" 1073 року.

Композиційним елементом, на якому побудовано твір, виступає діалог між Богородицею та архангелом Михаїлом, який супроводжує її в підземному царстві. Бачачи пекельні муки грішників, Богородиця з'ясовує у свого провідника їхні провини. Тут композиційний прийом перетворюється на дидактичний – спільні гріхи

об'єднуються спільним покаранням, яке мало на меті змусити людину ще за життя зважити, що на неї може чекати після смерті і спонукати до спокутування своїх гріхів. Поряд із порушенням суто релігійних настанов – „не вірили в твоєго сина [Ісуса Христа – *Н.Г., А.Д.*] і святого духа і не визнавали пресвятої богородиці і тройці "[10, 37], „невірнії поганці, некрещенії"[10, 38], „кресту святому безперестанне кланялися, а потом єго зреклися і приступили до болвана"[10, 38], „оспалії лінивії ... яко мертві лежали, а до церкви вставати не хотіли"[10, 39], – розглядаються порушення побутової і загальнолюдської етики. Так, Михаїл показує Богородиці тих, які „чужоє добро шарповали, которії і пили, і грабили, і розбивали", „присязці, ябедниці, кривосудці, потварці"[10, 38], „которії слухають под чужими домами і зводять сосіда із сосідом, обмовляють злими словами"[10, 38], а також ті, „которії дармо кому кленуть, ненавидять, хульниці, клеветниці, кривоприсязці і лихварі"[10, 39]. Поряд з ними пекельні муки приймають душі, „іж отчую і матерську клятву преступають", „іж діти породивши, отдавали псом і свиням поїдати"[10, 38]. Значне місце у творі відведене злодіянням кліру – патріархів, єпископів, ігуменів, попів, дяків, ченців і черниць, які вчили людей закону Божого, а самі його не дотримувались.

Описання гріхів у «Хожденії Богородиці по мукам» звучить парафразою деяких із десяти біблійних заповідей, зокрема другої заповіді „Не сотвори собі кумира", четвертої – „Пам'ятай день суботній, щоб святити його", п'ятої – „Шануй батька та матір свою", сьомої – „Не чини перелюбу", восьмої – „Не свідчи неправдиво", десятої – „Не бажай нічого, що у ближнього твого". Про важливість їх дотримання свідчить і заключний епізод: „Рече Михаїл: „Тії то суть Християне, которії на крещенії обіщалися істині богу, а потом диявольскиє діла чинили і крещеніє погубили, не кохаючи заповідей церковних і поученія, і за тоє так мучаться"[10, 41].

Подорож Богородиці пекельним царством супроводжується атрибутами естетики жаху – непроглядна пітьма, в якій перебувають душі грішників, крики, плачі, вогняні ріки, пекельні звірі. Натуралізм картин фізичних мук, яких зазнають грішники, повинен був викликати страх у читача і в такий спосіб сформувати його уявлення про праведне і грішне життя та зробити власний життєвий вибір.

Заключну частину твору становить мотив суду, на якому присутні Ісус Христос, Богородиця, архангел Михаїл, ангели. Такий вибір дійових осіб не випадковий, адже вони зустрічаються в мистецьких і літературних сюжетах Страшного суду, які, за висловом О.Матушек, «тісно взаємодіяли, надаючи одне одному для обробки символи або символічні деталі» [11, 87]. Христос у них виступає суддею, який вирішуватиме, кому судилося вічне життя, а кому – вічна мука. Діва Марія зображується в молитві або з розкинутим плащем, яким захищає підсудних. Атрибутами архангела Михаїла можуть виступати або ваги, на яких зважуються душі, або меч, яким він перепиняє шлях грішникам, що намагаються уникнути покарання. Рідко бувають відсутніми в картинах Страшного суду ангели – вони трублять у труби, підіймаючи мертвих, ведуть праведників до раю, а грішників оголеними мечами гонять до пекла [див.: 12, 535-538]. В апокрифі така деталізація дій персонажів відсутня – Богородиця, Михаїл та ангели схиляються в молитві перед Ісусом-суддею і просять його помилувати грішників. Головна ідея твору – ідея милосердності Божого суду – утверджується у фіналі твору. „Умилосерджений" Христос „дает мучащимся покой во дні і ночі"[10, 42].

Таким чином, в апокрифі «Хожденіє Богородиці по мукам» образ Діви Марії є центральним в образній системі твору. Вона виступає не просто пасивним спостерігачем мук грішних душ, а співчуває їм і просить ангелів молитися за спасіння грішників. Вона намагається зрозуміти, чому люди не жили праведним життям, не виконували приписів Божого Закону, адже знали, що душа вічно страждатиме в пекельних муках. Пречиста Діва Марія виступає в ролі заступниці всього людства перед гнівом свого Сина. Алегоричність підтексту очевидна: кожен має право на спасіння, якщо віра людини йде від серця, не є підробною і показною. Мандрівка пеклом – не спосіб залякування людей, а переконання в тому, що у світі існує певна рівновага між добром і злом, і до якого світу належати – вибір кожного. Богородиця – це втілення всього найкращого і святого, мати всіх людей, яка намагається захистити і направити їх на праведний шлях.

Отже, у канонічних та апокрифічних творах Діва Марія поставала перед читачами не просто як Мати Христа, яка принесла в світ спасіння, а перш за все як людина, яка заслужила Боже Благословення своєю покірністю, вірою, любов'ю до Господа і неймовірною силою духа, що допомагала Їй пройти всі випробування на своєму шляху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андриенко Т. Путеводительница // Библиотекарь. – 1991. – № 7. – С. 74-75.
2. Музичка І. Культ Богородиці в Україні // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5-6. – С. 92 – 95.
3. Каганець І. Наслідувати Христа! // Слово просвіти. – 2003. – № 34. – С. 1-7.
4. Бондаренко Г. Богородице, Діво, радуйся. Культ Богородиці в Україні // Людина і світ. – 1996. – № 10. – С. 25-27.

5. Хук С. Мифология Ближнего Востока. – М.: Центрполиграф. 2005. – 175 с.
6. Нагаєвський І. На слідах Пресвятої Богородиці Цариці Руси-України. –Львів: НВП «Трансінтех», 1984. – 130 с.
7. Аверинцев С. Софія-логос. Словник. – К.: Дух і літера, 2004. – 640 с.
8. Мень А. Библия и литература. – М.: Центр «Путь, Истина и Жизнь», 2002. – 339 с.
9. Апокрифы древних христиан. Исследования, тексты, комментарии / А. Окулов. – М.: Мысль, 1989. – 333 с.
10. Хожденіє Богородиці по мукам. О муках пекельних повість альбо історія о людєх грішних, которіє в тих муках зостають // Українська література XIV – XVI ст. / В.Микитась. – К.: Наукова думка, 1988. – С.37-42.
11. Іванків Є. Україна під могутнім покровом своєї небесної захисниці (Про осінній цикл Богородичних свят в Україні) // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5-6. – С. 86 – 92.
12. Холл Д. Словарь сюжетов и символов в искусстве. – М.: Крон-пресс, 1999. – 656 с.
13. Біблія.